

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 20 Volume: 5 Issue: 20

Kış 2012 Winter 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ASLİ UZUNLUKLARIN AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDEKİ FONETİK VE SEMANTİK İZLERİ

“PHONETIC AND SEMANTIC REMAINS OF ORIGINAL LONG VOWELS IN AZERBAIJAN TURKISH”

Elza SEMEDLİ*

Özet

Bu çalışmada, Ana Türkçede ve Köktürkçede uzun olduğu var sayılan ve bu uzunluğu sistemli şekilde koruyan Türkmen, Yakut ve Halaç Türkçelerindeki asli uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki fonetik ve semantik izleri takip edilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda, Azerbaycan Türkçesindeki uzun ünlüler konusunda bilim adamlarının görüşleri incelenerek, özellikle son dönemlerde yapılan çalışmalarda Oğuz grubu ve özellikle de Azerbaycan Türkçesindeki asli uzunluklar ile ilgili görüşler üzerinde durularak ileri sürülen görüşler değerlendirilmeye çalışılacak ve Azerbaycan Türkçesindeki asli uzun ünlülü olduğu düşünülen kelimelerle asli uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki fonetik ve semantik izleri diğer lehçelerle karşılaştırılacaktır. Asli uzunlukların sebep olduğu ünsüz yumuşaması, ünsüz ikizleşmesi gibi fonetik olaylarla, eşseslilik gibi semantik olaylar Azerbaycan Türkçesinden örneklerle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Asli Uzun Ünlüler, Ünsüz Yumuşaması, Ünsüz İkizleşmesi, Ötümlüleşme, Eşseslilik.

Abstract

This study is about original long vowels and their phonetic and semantic remains in Azerbaijani language and dialects. As is known long vowels have been preserved in a systematic manner in the Turkmen, Yakut and Khalach dialects. In this article words which are thought to be original long vowels in Azerbaijan Turkish are compared with Turkman Turkish. The scientists' opinions about long vowels in Azerbaijan Turkish also will be analyzed.

The main aim is to present that along with primary long vowels, occlusive- unvoiced consonants p, ç, t, k have systematically been preserved in Yakut and Turkmen dialects but have mostly been sonorised in Azerbaijan Turkish. In addition, sonorisation and consonant derivation in a few examples in Azerbaijan Turkish have been compared with other Turkish dialects.

*Hazar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Azerbaycan.

Key Words: Original Long Vowels, Sonorisation, Consonant Derivation, Homonymous.

Giriş

Türk lehçelerini çeşitli şekillerde sınıflandıran Türk ve yabancı Türkologların tasnifatında Azerbaycan Türkçesi genellikle Güney, Batı, Güney- Batı veya Oğuz grubunda yer almaktadır (Eren 1998: 7-20). Fakat, Bekir Cobanzade, E. Demircizade gibi Türkologlar Azerbaycan Türkçesinin Oğuz – Kıpçak kökenli olduğunu kabul ederler (Azizov 1999: 55). Azerbaycan Türkçesinin hem yazı dili hem de diyalektleri, Oğuz ve Kıpçak temelli olmakla birlikte, özellikle fonetik bakımdan Türk dilinin daha eski dönemlerin izlerini taşımaktadır. Nitekim, B.A.Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva, T. Hacıyev, E.Caferov, E. Azizov gibi Türkologlar araştırmalarında bu izleri tespit etmişlerdir (Hacıyev 1983: 18, Azizov 1999: 65-67). Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi hem Oğuz- Kıpçak, hem de Karluk grubu Türk lehçelerinin fonetik izlerini, ister yazı, isterse de konuşma dillerinde devam ettirmektedir. Fonetik olarak, Orhun-Yenisey abidelerinde kullanılan 8 ünlü (*a, e, ı, i, o, ö, u, ü*) ve tartışmalı, Orhun –Yenisey abideleri arasında lehçe farkı olarak kabul edilen, *kapalı é* de Azerbaycan Türkçesinde sistemli şekilde muhafaza edilmektedir. Kapalı é sesi ile birlikte 9 olan ünlülerin, Ana Türkçeden itibaren uzun şekillerinin de varlığı Türkoloji`de artık genel kabul görmüş konulardandır. Eski Türkçede de varlığı kabul edilen bazı asli uzunlukların Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde kısmen, konuşma dillerinde ise daha sık devam ettiği veya fonetik izler bıraktığı görülmektedir. Fakat ne var ki Azerbaycan Türkolojisinde, günümüze kadar yapılan çalışmalarda asli uzunlukların varlığından veya onların fonetik izlerinden bahsedilmemektedir. A.Ahundov, Azerbaycan Türkçesinde “umum Türk menşeli” uzun ünlü olmadığını ve bu durumun Azerbaycan Türkçesinin bütün gelişim merhalesinde muhafaza olduğunu ifade eder. Edebi dilde bulunmayan asli uzun ünlülerin bazı konuşma dillerinde korunduğunu ve onların da asli uzama olduğundan şüphe ettiğini, asli uzunlukların fonem oluşturmadığını ve anlam değişikliğine sebep olmadığını söyler (Ahundov 1983: 19, 20, 572).

Azerbaycan diyalektolojisinin kurucusu olarak bilinen M. Şireliyev, asli uzun ünlülerin çok zayıf da olsa bazı diyalektlerde muhafaza olduğunu belirtmiş olmakla birlikte (Şireliyev 1962 A: 24), asli uzun ünlülerin daha eski dönemlere ait olduğunu ve bu durumun dilin sonraki gelişim tarihiyle açıklanamadığını ifade eder. Şireliyev, asli uzun ünlülerin varlığını kabul etmekle birlikte, bu ünlülere daha ziyade Yakut ve Türkmen Türkçelerinde tesadüf edildiğini, Azerbaycan konuşma dillerinde ise ikincil uzanmanın daha geniş yayıldığından bahseder. (Şireliyev 1962 B : 14). A.Veliyev ise bazı Göyçay ağzlarında asli uzun *a:* ünlüsünün varlığını kabul ederek (*qa:rı, sa:rı*), bu ünlünün fonemsel öneminden bahseder. R. Rüstemov da Guba ağzında *a, o, è* ünlülerinde birincil uzamaya rastladığını söyler (Azizov 1999: 128-129). M. İslamov ise, Azerbaycan Türkçesi konuşma dillerinde birincil uzama kaydedilmediğini ifade eder (İslamov 1968: 6).

Azerbaycan diyalektlerindeki uzun ünlülerle ilgili görüşleri değerlendiren E. Azizov, Azerbaycan Türkçesinde asli uzun ünlülerin “umum halk Azerbaycan diline has” özellik olmadığını, lakin onun izlerinin, bazı konuşma dillerinde tek heceli kelimelerde, kaldığını ifade ederek, Gürcüstan`daki Dmanisi ağzını, İran`ın güneyindeki Eynalı, Kaşgay ağzılarını örnek verir (Azizov 1999: 129-130).

Türkoloji`de üzerine köklü tartışmalar yapıldığı bu konuda, asli uzunlukların sistematik olarak korunduğu Yakut ve Türkmen Türkçesi dışında, diğer Türk lehçelerindeki asli uzunlukların da kısmen korunduğunu gösteren hayli çalışmalar yapılmıştır (Polivanov 1924, Aşmarin 1926, Ligeti 1938, Korkmaz, 1953, Veliyev 1960, Şerbak 1966, Tekin 1995).

Bilindiği gibi, Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkmen Türkçesinde asli uzunlukların varlığı Rus Türkolog Y. D. Polivanov tarafından 1924`te ortaya konmuştur. (Tekin, 1995:24)

Polivanov`dan sonra 1926`da N. İ. Aşmarin ilk defa Azerbaycan Türkçesi diyalektlerinde (Nuha dialekti) uzun ünlü varlığından bahseder ve *qa:rı, sa:rı, ba:rı, ya:zı* kelimelerinin asli uzun ünlülü olduğunu söyler (Azizov 1999: 128). Oğuz grubunun diğer lehçelerindeki (Osmanlı, Azeri, Kırım) asli uzun ünlüleri sistemli şekilde ilk ortaya koyan Macar Türkolog L. Ligeti olmuştur (Tekin 1995: 29). Türkiye Türkolojisinde birincil uzun ünlülerle ilgili ilk çalışmalar ise A.Emre Cevat, Zeynep Korkmaz, O.Nedim Tuna ve Talat Tekin tarafından ortaya konulmuştur. Tekin, bu çalışmasında Azerbaycan Türkçesinin bazı diyalektlerinde birincil uzunlukları da diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırmalı olarak ortaya koymuştur (Tekin 1995). Konuyla ilgili, son dönemlerde Türkiye Türkolojisinde bazı çalışmalar da yapılmıştır.¹

Azerbaycan Türkçesi yazı dili ve diyalektleri asli uzun ünlü bakımından incelendiğinde yazı dilinde asli uzunlukların fonetik ve semantik izler bıraktığını, konuşma dillerin de ise birçok araştırmacının kabul etmemesine rağmen, asli uzunlukları korunduğu ve fonetik izler bıraktığı görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde asli uzunlukların izleri Türkmen Türkçesi ve diğer asli uzunlukları muhafaza eden lehçelerde olduğu gibi ya tek heceli kelimelerde (*a:d, o:d, ya:d, bu:d* vs.) ya da çok heceli kelimelerin ilk hecesindedir (*ya:xşı*). Ayrıca, Oğuz grubu lehçelerinde tek heceli kelimelerin sonundaki ötümlüleşmeye ilk dikkat çeken Macar Türkolog L. Ligeti'nin ortaya attığı ötümlüleşme olayı özellikle Azerbaycan Türkçesinde görülür. Oğuz lehçelerinde *p, ç, t* ve *k* ünsüzlerinin kök hecesinde asli uzun ünlüden sonra ötümlüleşerek *b, c, d* ve *ğ* (*veya g*) olması (Tekin 1995: 29) kısa ünlüden sonra ise ötümlü kalması ve bununla birlikte uzun ünlülerin fonem olma, anlam farkı yapma özelliğini de Azerbaycan Türkçesinde takip etmek mümkündür.

“Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı *p, ç, t, k* ünsüzleri, Oğuz grubunda, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde asli uzun ünlüden sonra ötümlüleşir.” (Tekin 1975: 179). Azerbaycan Türkçesinde tek heceli kelimeler kelime sonundaki ünsüzün ötümlü ve ötümsüz olması bakımından ikiye ayrılır. Şöyle ki, *a:d, o:d, sa:c, a:c, ya:d, sü:d, ö:d, u:c, gü:c, gü:d-, a:ğ, ö:c, qa:b, di:b, a:nd, a:rd, qu:rd, yu:rd, di:nc, dö:rd, u:d, da:d, ya:d* vs. gibi Türkmen ve Yakut Türkçelerinde uzun ünlülü olan ve Ana Türkçede uzun ünlülü ve kelime sonunda ötümsüz olan bu kelimelerin sonundaki ünsüz, Azerbaycan Türkçesinde ötümlü, *at, ot, saç, aç-, top, ip, sap, iğ, üt (et), köç, yat-* gibi kelimelerin sonundaki ünsüz ise ötümsüzdür. Azerbaycan Türkçesindeki bu ötümlüleşme, herhangi bir ses olayı (iki ünlü arasında kalma gibi) olmadan, uzun ünlünün etkisiyle gerçekleşirken, yine tek heceli, fakat kısa ünlülü kelimelerde *p, ç, t*, seslerinin ötümlü olduğu görülmektedir. Bu durumda ötümlüleşme Azerbaycan Türkçesinde asli uzunluğun fonetik izi olmakla birlikte, bu kelimelerdeki ünlülerin boğumlanma süresinin de diğerlerinden daha uzun sürede gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki sonu ötümlü olan tek heceliler ötümsüzlere kıyasla daha geç sürede boğumlanmaktadır. Fakat bu durum birçok Türkolog tarafından kayda değer bulunmamış olacak ki, Azerbaycan Türkçesine ait dilbilgisi ve özellikle sesbilgisi kitaplarında bahsedilmemiş ve asli uzun ünlü varlığı kabul edilmemiştir. Oysa, dilbilimindeki uzunluk ölçütü veya uzun ünlü tanımına bakıldığında uzun ünlü “boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü”dür (Korkmaz 1992: 156). Bu tanıma göre Azerbaycan Türkçesindeki uzun ünlülerin

¹ Erdoğan Boz (2002). “Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses *ç, k, p, t* Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu”, *Türk Dili*, S. 605, s. 447-455; Erdoğan Boz (2001). “Doğu Kökenli Kelimelerdeki Kelime Sonu (B, C, D, G) Ünsüzlerinin Türkiye Türkçesinde Ötümlüleşme Sorunu”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları*, 2001/2, s.11-22, Suzan Tokatlı (2003).. “Türkiye Türkçesinde Son Seste Tonlulaşma ve Uzun Ünlü Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2003/2, s.141-150; Cahid Başdaş (2007). “Türkiye Türkçesinde Asli Uzunluk Belirtileri”, *Turkish Studies*, V.2/2 Spring 2007, s. 89-101; Mehmet Dursun Erdem (2008). “Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmale”, *Turkish Studies*, Volume 3/6 Fall 2008, s. 251-276.

boğumlanma süresinin normal bir ünlünün boğumlanma süresinden daha uzun olduğu, Türkmen, Yakut ve Halaç Türkçelerindeki uzun ünlülerin boğumlanma süresinin ise normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresi kadar olduğu söylenebilir.

Genellikle, ötümlüleşme olayı, kelime başında, kelime içinde ve sonunda tarihi ve günümüz Oğuz lehçeleri ile Eski Türkçe dönemi arasındaki temel fonetik farklılıklardan biri olarak kabul edilmektedir. Ötümlüleşmenin ise asli uzunlukların kaybolurken bıraktığı fonetik belirti gibi değerlendirildiği anlaşılmaktadır (Başdaş 2007: 94). Ancak, Azerbaycan Türkçesindeki asli uzunlukların Türkmen Türkçesiyle karşılaştırılması ötümlüleşme ile asli uzunluk arasında direk bir bağlantının olmadığını gösterir:

<i>Az. di:b, Trkm. düyp,</i>	<i>Az. ga:b, Trkm. ga:p,</i>
<i>Az. a:c, Trkm. a:ç,</i>	<i>Az. gü:c, Trkm. güyç,</i>
<i>Az. u:c, Trkm. u:ç,</i>	<i>Az. ge:c, Trkm. gi:ç,</i>
<i>Az. ö:c, Trkm. ö:ç,</i>	<i>Az. ya:d, Trkm. ya:d,</i>
<i>Az. da:d, Trkm. da:t,</i>	<i>Az.u:d (yutmak), Trkm. yuvut-,</i>
<i>Az. yu:rd, Trkm. yu:rt,</i>	<i>Az. a:rd, Trkm. a:rt</i>
<i>Az. bu:d, Trkm. bu:t,</i>	<i>Az. o:d, Trkm. o:t,</i>
<i>Az. a:d, Trkm. a:t,</i>	<i>Az. sa:c, Trkm. sa:ç,</i>
<i>Az.gü:d-, Trkm. gü:t-</i>	<i>Az. a:ğ, Trkm. a:k vs.</i>

Azerbaycan Türkçesinde asli uzun ünlülerin fonetik izleri dışında eşsesli kelime kökleri arasında anlam ve tür farkını (*da:ş \ daş-, ya:z \ yaz-, qa:z \ qaz-, da:l "ağacın kolu" \ dal-, a:rı "böcek" \ arı "saf, temiz",*) veya ikili kökler (*a:c, ac-*) arasındaki tür farkını belirleyici unsur olarak da semantik ve gramatik izler bıraktığını da söylemek mümkündür. Şöyle ki, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, asli uzun ünlüler, kelimedeki anlam değişikliğine sebep olduğu gibi, kelimenin gramatik kategorisini belirleme özelliğine de sahiptir. Bu anlamda asli uzun ünlülerin modern lehçelerde anlambilimsel bir kategori olan eşseslilerin ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğu da söylenebilir. Asli uzunlukların en iyi şekilde muhafaza olunduğu Türkmen Türkçesindeki asli uzun ünlülü kelimeleri araştırmacılar tarafından farklı şekillerde sınıflandırılır. genellikle onları üç grupta toplar.

1. "Kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü isimler, (*ak- \ aak "beyaz", öl- \ ööl "ıslak", yol- \ yool "yol" vs.*)
2. Kısa karşılığı isim olan uzun ünlülü isimler, (*daş "dış" \ daaş "taş", gor "ayran" \ goor "kör" vs.*)
3. Kısa karşılığı fiil olan uzun ünlülü fiiller, (*gal- "kalkmak" \ gaal- "kalmak" vs.*)" (Kara 2007: 238-239) .

Türkmen Türkçesindeki birinci grup asli uzun ünlülü kelimeler Azerbaycan Türkçesinde eşsesli olarak nitelendirilmekte ve bu kelimelerden isimlerin kök ünlüsünün daha uzun telaffuz edildiği dikkat çekmektedir:

<i>ya:z (mevsim, isim) \ yaz- (fiil),</i>
<i>qa:z (isim) \ qaz- (fiil),</i>
<i>a:c (isim) \ ac-(fiil),</i>
<i>ya:d (isim) \ yat-(fiil),</i>

da:ş (isim) \ daş- (fiil),
da:l (isim) \ dal- (fiil),
sa:rı (sıfat), sarı (edat),
yan (taraf, isim) \ ya:n-, (fiil)
yo:l(isim) \ yol- (fiil) vs.

Ayrıca, asli uzun ünlülerin kısalmışken bıraktığı fonetik izler arasında ötümlüleşme dışında, ikizleşme, diftong, ünsüz türemesi, ünlü genişlemesi gibi fonetik olaylara sebep olduğu bilinmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *addım, yèddi, säkkiz, doqquz, älli* vs gibi kelimelerde ve sayı adlarındaki ünsüz ikizleşmesine asli uzun ünlülerin kısalmışken bıraktığı izler olarak bakılabilir. Şöyle ki *adım, sekiz ve dokuz* kelimeleri Türkmen Türkçesinde uzun ünlülüdür (*ä:dim, se:kiz, do:kuz*). Bu kelimelerdeki asli uzunlukların Azerbaycan, Uygur ve Özbek Türkçelerinde ünsüz ikizleşmesine, Tatar, Başkurt, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ise ünsüz yumuşamasına (*şigiz, higiz, segiz, toğuz, tuğiz*) sebep olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde asli uzun ünlülerin belirgin ve yaygın olmasa da belirli sayıda kelimedede belirli ölçüde kendini muhafaza ettiği ve belirli kelimelerde de fonetik izler bıraktığı söylenebilir. Asli uzunluklar izlerini Azerbaycan Türkçesinde hem fonetik, hem anlam hem de tür belirleyici özellikleriyle korumaktadırlar. Şöyle ki, asli uzunluklar Azerbaycan Türkçesinde, yukarıda örneklerini incelediğimiz eşesli kelime köklerinde anlam ve tür belirleyici unsur olarak ortaya çıkmakta ve aynı zamanda bulunduğu tek heceli kelime köklerinde uzunluğunu kaybederken kendinden sonraki ötümsüz ünsüzü ötümlüleştirilmektedir.

Fakat unutulmamalıdır ki bugün Azerbaycan Türkçesi yazı dilindeki asli ünlüler Türkmen, Yakut ve ya Halaç Türkçelerindeki fonetik uzunluğa sahip değiller. Bu eşanlamlı kelime kökleri eski uzun ünlülerin anlam belirleme izlerini taşımakla birlikte, aslında boğumlanma süreleri de normal ünlülerden uzun sürede gerçekleşmektedir. Sesbilgisel ölçütler bakımından normal uzunluktaki ünlülerle aralarındaki uzunluk farkı ilgili bilim adamları tarafından kayda değer görülmesi de bu, asli uzunlukların Azerbaycan Türkçesinde olmadığı anlamına gelmez. Yazı dilinden farklı olarak konuşma dilleri bu uzunlukları daha belirgin bir şekilde muhafaza etmektedir.

Asli uzunluklar, Türkçenin tarihsel sesbiliminin alfabeden kaynaklanan birçok problemlili konularından biridir. Şöyle ki diğer birçok fonetik özellikler gibi, ünlü uzunlukları da Türkçenin hiçbir döneminde sistemli şekilde alfabeye yansıtılmamıştır. Hatta, asli uzun ünlüleri en iyi koruyan Türkmen Türkçesinde bile bu uzunlukların yazıya yansıtılmadığı ve asli uzunlukları tespit etmek için sözlük ve konuşma dillerine başvurmak gerektiği anlaşılmaktadır. Fakat alfabeye yansıtılmaması olmak, o sesin taşıdığı değer olmadığı anlamına gelmemelidir. Bu durumda, ya eskiden olduğu gibi bu fonetik özellik reddedilecek, ya da asli uzunluklar ve onların bıraktığı izler tespit edilerek, asli uzunlukların sebep olduğu birçok fonetik, morfolojik, semantik ve hatta etimolojik olaylara açıklık getirilecektir.

KAYNAKÇA

- AŞMARIN, N.İ (1926). "Obşiy obzor narodnix tyurkskix govorov gorodı Nuxı", *İzdaniye ob-va obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana*, Bakı.
- AZIZOV, Elbrus (1990). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası*, Bakı: BDU Neşr.
- Azizov Elbrus (2009). "Köktürk Vokalizminin Azerbaycan Dilinde Tezahür Hususiyetleri", *Bakı Devlet Universiteti Haberleri*, Humanitar Elmler Serisi N3, s.27-31.

- BAŞDAŞ, Cahit (2007). "Türkiye Türkçesinde Asli Uzunluk Belirtileri", *Türkish Studies\ Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2\2 Spring, s. 89-101.
- BATMANOV, İ.A. (1959). *Yazık Yeniseyskiñ Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Frunze.
- BATMANOV, İ.A. (1971). *Drevniye Dialekti i İh Otrajeniye v Sovremennih Yazıkov*, Frunze.
- EREN, Hasan (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü, I.Yabancı Türkologlar*, Ankara: TDK Yayınları.
- HACIYEV, Tefvik (1983). *Azerbaycan Dilinde Geyri-Oğuz Elementleri, Türk Dillerinin Guruluşu ve Tarihi, Elmi Eserlerin Tematik Mecmuası*, Bakı: ADU.
- İSLAMOV, Musa (1968). *Azerbaycan Dilinin Nuxa Dialekti*, , Bakı: Az.Elm. Akad. Neşr.
- KARA, Mehmet (2007). *Türkmen Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları. KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1953). "Batı Anadolu Ağızlarında Birincil Vokal Uzunlukları Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s.197-203.
- RECEBLI, Ebulfez (2004). *Göytürk Dilinin Fonetikası*, Bakı: Nurlan Neşr.
- ŞÇERBAK, A.M. (1966). "Tyurkskiye glasniye v koliçestvennom otnoşenii", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskva, s. 146-162.
- ŞİRELİYEV, M. Ş. (1962 A). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*, Bakı: Azertedris Neşr.
- ŞİRELİYEV, M. Ş. (1962B). *Naxçivan MSSR-in Dialekti ve Şiveleri*, Bakı: Az.SSR Elm.Akadem.Neşr.
- TEKİN, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yayınları.
- TENİŞYEV, E.R. (1986). "Eski Türklerde Edebi Dil Var Mıydı?", *TDAY Belleten 1982-1983*, Ankara: TDK Yayınları.
- VELİYEV, A.G. (1960). *Nekotoriye fonetiçeskiye ocobennosti perexodnix qovorov azerbaydjanskogo yazıka, Voprosi dialektologii tyurkskix yazıkov, T.2.*, Bakı: İzd. A.N. Azer.